

МАКАЛДАРДАГЫ ТЕКТЕШТИК

Бул макалада тарыхый тамыры бир болгон кыргыз жана алтай элдеринин макал – ылакаптары каралган. Этнографиялык, тилдик, адабий окшоштуктар фактылар менен далилденип талдоого алынган.

Макал-лакаптар абалтан айтылып келген ар бир элдин алтынга тете ой толгогон, ілгілі тарбиясы тереу, таамай айтылган чечен сөздөрү болуп саналат. Алар кыска айтылса да нуска айтылып, адамдын ой – сезимин козгоп, турмуштук шартты да туура чагылдырат. Бир сезіне миң ой батырган бул керемет сөздөрдө не бир укмуштуу курч нерселер айтылбайт.

Сөз керемети жөнүндө кайсы гана элде макал жок!

Алтайлыктар макалды «кеп сөс» дейт. Кеп «сөс» маанисинде эмес. Кеп алтай тилинде «кийим», «форма», «ілігі» маанисинде. Демек кеп сөз «ілігі сөс» маанисинде колдонулат.

«Кеу кап жыртылбас, кеп сөз кутулбас».- Кеу кап жыртылбас макал кубулбас (өзгөргөс) деп, макал сөздү туруктуулугу, өмірү узактыгы таамай берилген.

Эл турмуштук тажрыйбада көргөн - билген, укканын сөзгө батырып, сөзгө камтыган. Адам өлсө да артында сөзү өлбөстүү белгилүү.

Эл макалды пайдаланып, айтар сөзүн керегине багыштап, багыттап жумшаган. Макалдар маанисин таап, маанисин чыгара, тиер жерин таасын багыттап, чени менен, эби менен пайдаланса, ал – колдогу албарс кылычтан өткөр курч курал. Ошондуктан аны кеп айтып, тантык кылбай, кеп кечип чалчык кылбай, таза калыбында, таасын пайдалануу жөн.

Кайсы элдин макалы болсо да кандай тематиканы камтып, ірп-адаты, каада-салты, турмуштук жагдайына жараша айтылары белгилүү. Турмуштук окшоштук макал сөздөрдөгү окшоштукка алып келери да турган иш.

Алтайларда да бай - жардыга карата айтылган макалдар дал биздин макалдарды эске салат. Ал тигил сөздөрү да окшош болгондуктан, булар кыргыз макалы катары кабыл алынат. Биздин андай макалдарды алтайлыктарда алтайлардын макалы катары эсептешет. Булар кандай болгон кинде да эки элдин эзелтен колдонуп келген орток мурасы, муундар энчиси, жөбөш башты кылыш кеспесе - жоош башты кылыч кеспес деп сөзмө сөз алсак да болот, бирок кыргызда: «ийилген башты кылыч кеспейт», - деп калыпталган. Деген менен бул эки элдин макалы бир эле макалдын эки түрлүү аталышы.

Алтай, кыргыз макалдарынын арасында айрым сөздөрдү албаганда бир эле макал экени, болгондо да теги, чыгышы бир экендиги эч кандай шек туудурбайт:

«Байын кинділегин бай болор, бийин кинділегин бий болор» деген макалдагы кинді «сый» маанисиндеги сөз. Демек, кыргыздарда да «Байын сыйлаган бай болор, бийин сыйлаган бий болор» деген макал жогорку макалдын өзі.

Ошондой эле: «жебезе де жуу тату, бербезе де бай жакшы». Алтайдагы жуу «май» маанисинде айтылат.

Кыргызда: «жесе дагы май жакшы, жебесе да май жакшы, берсе дагы бай жакшы, бербезе бай жакшы» деген макал «май», «бай» уйкашып, кынтыксыз кыналган. Булардын айтылышы да, ою да бирдей. Алтайдагы: жебезе де жуу тату – жебесе май таттуу дегенин ары жагында «жесе дагы» деген маани баш багып турат. Ошондой эле экинчи сандагы «бербезе де бай жакшы» бербезе да бай жакшынын артында «берсе дагы» деген маани

жатат. Мында бул макалдын эки элге эзелтен айтылган эски орток макалы экенинде эч кандай шек болушу мѳмкѳн эмес.

Биздеги бакшыны алтайлыктар «кам» дешет. Ислам дини киргенине байланыштуу бакшыны кожо-молдо алмаштырып калган.

Алтайлар камга ката макалдар чыгарган болсо, кыргыздар молдолорго карата чыгарган макалдар.

Кеѳеш кезинде саясы маселелерден улам молдолорду мокочо кергезѳп коюшкан. Албетте «чала молдо дин бузат» болуп, молдолордун болбосу да, оѳбосу да болгону жашыруун эмес.

Ошондой эле алтайда да «камдарын» да капчыгы ѳчѳн карандай калкты алдаган жагдайлары айгенделенет.

Камдар, миссионер - атыстар (священник) элди кудайга сыйынтып, байларга баш ийѳге ѳндѳшкен: «Кумагы жок суу болбос, кудайы жок эл болбос» - Куму жок суу болбос, кудайы жок эл болбос. «Теѳириде кудай, телекейде каак».- Теѳириде (асманда) кудай, телегейде (дѳйнѳде) каган.

Эл макалда ѳзѳнѳн ой-санаасын, керген билгенин айтып жакшы-жаманды, адамгерчилик-акмакчылыкты айра билѳге ѳйретет. Биз алардан турмуштун татаал тѳзѳлѳштѳргѳ туура баа берѳге таалим алабыз.

Алтайлардын макалдарында элдин оор турмушу, укуксуздук, кѳп иштѳп, аз азыктанганы, жарытып кийим кийбѳй, «ийне кѳзѳнѳн кѳн керѳп, ит аягынан аш ичкен» жагдайлары да таамай айтылат: «Ичи ачыкты ийт те тудар, ийни жыртыкты уй да сѳзер» - ичи ачты де тутар (кабар), ийни жырыкты уй да сѳзер. «жоктуныѳ ижи качан да кѳч». - Жоктуунун (жоксуздун) иши качан да кѳч.

Башкаруу бийлигине абай карап, сак болууну эскертет: «Соок ло ченешсеѳ, кулагыѳ жок болор, бий ле ченешсеѳ, башыѳ жок болор» - Суук менен чеѳешсеѳ (эрегишсеѳ) кулагыѳ жок болор, бий менен ченешсеѳ (эрегишсеѳ) башыѳ жок болор.

Бар балакет байда экенин, жардыны айла – амал менен мѳлжѳп турганын, элдин эсебинен арамдыкка тоюнганын мыскылдайт: «Байдын карды качан да тойбос» - Байдын карды качан (болсо) да тойбос. «Байдын кези ач, колы капкыр. «Бай сыйлап берзе, сыйрып алар». - Бай сыйлап берсе, сыйрып алар. Бай саан кѳч берсе, самаганын иштетип, мингич берсе миѳ тѳркѳн амал менен кул кылып жумшап алган. Сый ѳчѳн арылгыс аласага баалаган. Байлык баарына жеткирерин, пулу бардын кул кѳтѳрѳн ачык берет: «Кем бай – ол бий». - Ким бай - ал бий.

Эмгекчил менен жалкоонун жѳрѳм-туруму женѳнде да айтылган макалдар арбын: «Иштеѳпейдин ижи кѳп, иштебестин эрмеги кѳп». - Иштемчилдин иши кѳп, иштебестин эрмеги (сѳзѳ) кѳп. «жалку кижѳ айылзак» - жалкоо киши айылсаак.

«Эртелеп туруп, бачымдап алта» - эртелеп туруп бачымдап атта (бас).

Байлардын, камдардын кебете – кешпирин кемсинтип аткан кѳйдѳргѳ макалдардын чогунын табы таамай куйкалай турган кубатка ээ; «Уялбасаѳ, кам болоруѳ», - уялбасаѳ, бакшы болосуѳ.

Алтай макалдарында мактанчак, ушакчы, бой кѳтѳргѳн кѳпкелеѳдѳр да сынга алынат; «жакшы кижѳиниѳ нажылары кѳп, кончы кижѳиниѳ ештѳлерѳ кѳп».- Жакшы кишинин кажылары (жолдоштору) кѳп, жалганчы кишинин ечтѳлерѳ кѳп. «жалбак агаш отко жут, жаман кижѳ журтка жут.» - жалпак жыгач отко жут, жаман киши журтка жут.

Алтай макалдары хакас, тува макалдарына караганда тил жагынан да, адабий жагынан да кыргыздарга ете жакындыгын керѳп, байыркы замандын дарек башатынан кабар алгандай болобуз.

АДАБИЯТТАР

1. Алтайские пословицы и поговорки на алтайском языке. Горно-Алтайский Книжное издательство, 1956.
2. Устное народное творчество алтайского народа. -Горно-Алтайский, 1962.
3. Хакасские пословицы, поговорки и загадки. -Абакан, 1960.